पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

चतुर्थ-पाठः

सूक्तिः

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते

पदविभागः

अप्रकटीकृतशक्तिः, शक्तः, अपि, जनः, तिरस्क्रियाम्,लभते

अन्वयः

जनः शक्तः अपि अप्रकटीकृतशक्तिः तिरस्क्रियां लभते।

तात्पर्यम्

मनुष्ये बहवः सद्गुणाः सन्ति। किन्तु यदि अन्यैः जनैः एते गुणाः न द्रष्टुं ज्ञातुं शक्यते तर्हि अस्य मनुष्यस्य परिहासः एव भवति । समाजस्य स्वीकृतिं प्रापणार्थं स्व गुणानां प्रदर्शनम् अत्यावश्यकम् ।

सूक्तिः

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते

व्याकरणांशाः

अप्रकटीकृतशक्तिः - इ. पु. प्र. ए.
शक्तः - अ. पु. प्र. ए.
अपि - अव्ययम्
जनः - अ. पु. प्र. ए.
लभते - लभ् धातुः आत्मनेपदी लट् लकारः प्र. ए.
तिरस्क्रियाम् - आ. स्त्री. द्वि. ए.

सुभाषितम् - 1

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत्
एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।।

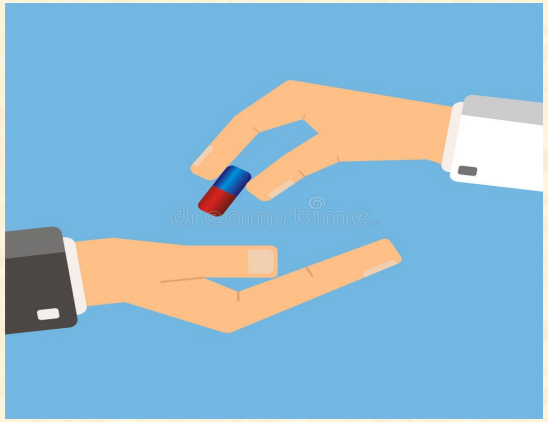

पदविभाग:

यः, प्रीणयेत्, सुचरितैः, पितरम्, सः, पुत्रः, यत्, भर्तुः, एव, हितम्, इच्छति, तत्, कलत्रम्, तत्, मित्रम्, आपदि, सुखे, च, समक्रियम्, यत्, एतत्, त्रयम्, जगति, पुण्यकृतः, लभन्ते

सन्धि:

पितरम् + सः = अनुस्वार-सन्धि:
सः + पुत्रः = विसर्ग-लोपः सन्धि:
पुत्रः + यत् = विसर्ग-उकार: सन्धि:
यत् + भर्तुः = जश्त्व-सन्धि:
भर्तुः + एव = विसर्ग-रेफः सन्धि:
तत् + मित्रम् = अनुनासिक-सन्धि:
समक्रियम् + यत् = अनुस्वार-सन्धि:
त्रयम् + जगति = अनुस्वार-सन्धि:
पुण्यकृतः + लभन्ते = विसर्ग-उकार: सन्धि:

सुभाषितम् - 1

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।।

सामान्यार्थः

One who pleases his father by his virtuous deeds, is the true son. One who wishes the well-being of her husband, is wife in the true sense. One who conducts himself in the same manner in both good as well as bad times, is a true friend. In this world, these three: a true son, a true wife and a true friend, only the virtuous people who have done good merits obtain.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	- प्रीणयेत्, इच्छति, (अस्ति), लभन्ते
प्रथमा	- यः, सः, पुत्रः, यत्, तत्, कलत्रम्, तत्, मित्रम्, यत्, पुण्यकृतः, समक्रियम्
द्वितीया	- पितरम्, हितम्, एतत्, त्रयम्
तृतीया	- सुचरितैः
षष्ठी	- भर्तुः
सप्तमी	- आपादि, सुखे, जगति
अव्ययम्	- एव, च

सुभाषितम् - 1

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- लभन्ते	प्राप्नुवन्ति
के लभन्ते?	- पुण्यकृतः	येन बहूनि पुण्यानि कृतानि
किं लभन्ते?	- एतत् त्रयम्	एते त्रयः
कुत्र लभन्ते?	- जगति	प्रपञ्चे
त्रयं किम्?	- तादृशः पुत्रः	तादृशः सुतः
	तादृशं कलत्रम्	तादृशी पत्नी
	तादृशं मित्रं च	तादृशः स्नेहितः

सुभाषितम् - 1

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कीदृशः पुत्रः?	- यः प्रीणयेत्	यः प्रसीदयति
कं प्रीणयेत्?	- पितरम्	जनकम्
कैः प्रीणयेत्?	- सुचरितैः	सदाचारैः
कीदृशं कलत्रम्?	- यत् इच्छति	यत् स्पृहयति
किम् इच्छति?	- हितम् एव	श्रेयस् एव
कस्य इच्छति?	- भर्तुः	पत्युः
कीदृशं मित्रम्?	- समक्रियम्	समानं व्यवहरति
कदा समक्रियम्?	- आपदि सुखे च	सुखदुःखयोः

सुभाषितम् - 1

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।।

अन्वय:

यः सुचरितैः पितरं प्रीणयेत् सः पुत्रः
यत् भर्तुः हितम् एव इच्छति तत् कलत्रम् ।
यत् आपदि सुखे च समक्रियं तत् मित्रम्
एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतः लभन्ते ।।

तात्पर्यम्

यः तस्य सदाचारेण जनकं प्रसीदयति सः एव उत्तमः सुतः । या भार्या सर्वदा तस्याः पत्युः श्रेयस् एव इच्छति सा उत्तमा भार्या । यः तस्य मित्रस्य सुखदुःखयोः समानं व्यवहरति सः एव श्रेष्ठं स्नेहित: । येन बहूनि पुण्यानि कृतानि तेन एव एते त्रयः अनुग्रहाः प्राप्ताः ।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

यः - द. पु. प्र. ए.
सुचरितैः - अ. न. तृ. ब.
पितरम् - ऋ. पु. द्वि. ए.
प्रीणयेत् - प्री धातुः. परस्मैपदी विधिलिङ्-लकार: प्र. ए.
सः - द. पु. प्र. ए.
पुत्रः - अ. पु. प्र. ए.
यत् - द. न. प्र. ए.
भर्तुः - ऋ. पु. ष. ए.
हितम् - अ. न. द्वि. ए.
एव - अव्ययम्
इच्छति - इष् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

तत्	- द. न. प्र. ए.
कलत्रम्	- अ. न. प्र. ए.
आपदि	- द. स्त्री. स. ए.
सुखे	- अ. न. स. ए
च	- अव्ययम्
समक्रियम्	- अ. न. प्र. ए.
तत्	- द. न. प्र. ए.
मित्रम्	- अ. न. प्र. ए.
एतत्	- द. न. द्वि. ए.
त्रयम्	- अ. न. द्वि. ए.
जगति	- त. न. स. ए.
पुण्यकृतः	- त. पु. प्र. बह.
लभन्ते	- 'लभ्' धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ब.

सुभाषितम् - 2

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधि:
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्।।

पदविभाग:

प्रदानम्, प्रच्छन्नम्, गृहम्, उपगते, सम्भ्रमविधिः, प्रियम्, कृत्वा, मौनम्, सदसि, कथनम्, च, अपि, उपकृतेः, अनुत्सेकः, लक्ष्म्याम्, निरभिभवसाराः, परकथाः, सताम्, केन, उद्दिष्टम्, विषमम्, असिधाराव्रतम्, इदम्

सुभाषितम् - 2

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्।।

सन्धिः

प्रदानम् + प्रच्छन्नम् = अनुस्वार-सन्धिः
प्रच्छन्नम् + गृहम् = अनुस्वार-सन्धिः
प्रियम् + कृत्वा = अनुस्वार-सन्धिः
कथनम् + च = अनुस्वार-सन्धिः
च + अपि = सवर्णदीर्घ-सन्धिः
अपि + उपकृतेः = यण्-सन्धिः
लक्ष्म्याम् + निरभिभवसाराः = अनुस्वार-सन्धिः

अनुत्सेकः + लक्ष्मयाम् = विसर्ग-उकारः
सताम् + केन = अनुस्वार-सन्धिः
केन + उद्दिष्टम् = गुण-सन्धिः
उद्दिष्टम् + विषमम् = अनुस्वार-सन्धिः

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

Giving charity in secret, welcoming one with joy when they come to their house, being silent when they do a favour, yet publicly announcing when someone else does the same; possessing wealth without arrogance, and disinterest in others' gossip: these are like walking on the edge of a sword. Who taught all these to good people? It is natural to them.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - भवति (अध्याहृतम्)

प्रथमा - प्रदानम्, प्रच्छन्नम्, सम्भ्रमविधिः, मौनम्, कथनम्, अनुत्सेकः, निरभिभवसाराः, परकथाः, उद्दिष्टम्, विषमम्, असिधाराव्रतम्, इदम्

द्वितीया - गृहम्, प्रियम्

तृतीया - केन

षष्ठी - सताम्, उपकृतेः

सप्तमी - उपगते, सदसि, लक्ष्म्याम्

अव्ययम् - कृत्वा, च, अपि

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- केन उद्दिष्टम्	केन कथितम्
किम् उद्दिष्टम् ?	- असिधाराव्रतम्	पालिकाम्
कीदृशम् असिधाराव्रतम् ?	- विषमम्	तीव्रम्
केषाम् उद्दिष्टम् ?	- सताम्	सज्जनानाम्
किं व्रतम् ?	- प्रदानम्	दानम्
कीदृशं प्रदानम् ?	- प्रच्छन्नम्	गुप्तम्
पुनः कीं व्रतम् ?	- सम्भ्रमविधिः	सन्तोषेण आचरणम्
कस्य विषये सम्भ्रमविधिः ?	- गृहम् उपगते	गृहम् आगतानाम् अतिथेः
पुनः किं व्रतम् ?	- मौनम्	तूष्णीं भावः
कदा मौनम् ?	- प्रियं कृत्वा	उपकारं कृत्वा

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः किं व्रतम् ?	- कथनम्	प्रख्यापनम्
कुत्र कथनम् ?	- सदसि	सभायां
कस्य कथनम् ?	- उपकृतेः	अन्येन कृतस्य उपकारस्य
पुनः किं व्रतम् ?	- अनुत्सेकः	गर्वरहितता
कस्याम् अनुत्सेकः?	- लक्ष्म्याम्	धनविषये
पुनः किं व्रतम् ?	- परकथाः	अन्यजन विषये
कीदृश्यः परकथाः ?	- निरभिभवसाराः	कथनावसरे निन्दा वचनस्य अप्रयोगः

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

प्रच्छन्नं प्रदानं गृहम् उपगते सम्भ्रमविधिः प्रियं कृत्वा मौनं सदसि उपकृतेः कथनं च लक्ष्म्याम् अनुत्सेकः परकथाः निरभिभवसाराः विषमम् इदम् असिधाराव्रतं सतां केन उद्दिष्टम्?

तात्पर्यम्

कविः सत्पुरुषाणां स्वभावं वर्णयति। सत्पुरुषः दानं रहसि करोति। तत् न प्रकटयति। सः अतिथेः यथोचितं सत्कारं करोति। अन्येभ्यः स्वेन कृतम् उपकारं गोपयति । अन्येभ्यः प्राप्तम् उपकारं सभायां प्रकटयति । सम्पत्सु गर्वितः न भवति । वार्तालापसमये कस्यापि विषये निन्दावचनं न वदति । येन "ईदृशं कठिनं जीवनव्रतं पालयतु" इति सत्पुरुषान् उपदिष्टः । ते स्वभावेन एव शीलवन्तः । न केनापि उपदिष्टः इति भावः।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

प्रदानम् - अ. न. प्र. ए.
प्रच्छन्नम् - अ. न. प्र. ए.
गृहम् - अ. न. द्वि. ए.
उपगते - अ. पु. स. ए.
सम्भ्रमविधिः - इ. पु. प्र. ए.
प्रियम् - अ. न. द्वि. ए.
कृत्वा - अव्ययम्
मौनम् - अ. न. प्र. ए.
सदसि - स. न. स. ए.
कथनम् - अ. न. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

च & अपि	- अव्ययम्
उपकृतेः	- इ. स्त्री. ष. ए.
अनुत्सेकः	- अ. पु. प्र. ए.
लक्ष्म्याम्	- ई. स्त्री. स. ए.
निरभिभवसाराः	- आ. स्त्री. प्र. ब.
परकथाः	- आ. स्त्री. प्र. ब.
सताम्	- त. पु. ष. ब.
केन	- म. पु. तृ. ए.
उद्दिष्टम्	- अ. न. प्र. ए.
विषमम्	- अ. न. प्र. ए.
असिधाराव्रतम्	- अ. न. प्र. ए.
इदम्	- म. न. प्र. ए.

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

प्रयाणवर्णनम्

श्रीकृष्णः राजसूययागाय इन्द्रप्रस्थं गन्तुं निश्चितवान् । प्रयाणम् आरब्धम् । श्रीकृष्णेन सह सर्वे यादवाः, [a]परिजनाः, अन्तःपुरस्त्रियश्च[1] प्रस्थिताः । द्वारकानगरात् श्रीकृष्णस्य प्रयाणम् । तन्नगरं[2] मनोहरम् । नगरस्य मार्गेषु रत्नानां राशिरेवासीत्[3] । द्वारकानगरं समुद्रतीरेऽस्ति[4] । समुद्र-तीरमार्गेण श्रीकृष्णस्य प्रयाणम् । ततस्ते[5] सर्वेऽपि[6] रैवतकपर्वतस्य समीपम् आगतवन्तः । स पर्वतोऽपि[7] रमणीय[8] एव । पर्वतस्य सौन्दर्यं पश्यन्तस्ते[9] सर्वेऽपि[10] तत्रैव[11] जलक्रीडासु मग्ना[12] अभवन् । ततः सर्वे ते प्रयाणं कुर्वन्तो[13] यमुनानदीसमीपम् अगच्छन् । यमुनां तीर्त्वा[b] ते इन्द्रप्रस्थात् बहिरागताः[14] ।।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

श्रीकृष्णस्यागमनवृत्तान्तः[15] राजधान्यां प्रसृतः[c] । युधिष्ठिरो[16] महान्तम् आनन्दम् अनुभूतवान् । परिवारसहितस्य श्रीकृष्णस्य स्वागताय स[17] राजा अनुजैः सह सहसा[d] प्रस्थितः[e] । इन्द्रप्रस्थनगरस्य बहिर्भागे श्रीकृष्णपरिवारः युधिष्ठिरपरिवारश्च[18] अमिलत् । श्रीकृष्णो [19]रथादवतीर्य[f] युधिष्ठिरं नमस्कृतवान् । युधिष्ठिरोऽपि[20] श्रीकृष्णं [21]प्रीत्यालिङ्गितवान्[g] । ततः सर्वेऽपि[22] यागमण्डपं प्रति प्रस्थिताः ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

प्रश्नाः

१. श्रीकृष्णेन सह के प्रस्थिताः ?

२. रत्नानां राशिः कुत्र आसीत् ?

३. द्वारकानगरं कुत्र अस्ति ?

४. युधिष्ठिरः किमर्थं महान्तम् आनन्दम् अनुभूतवान् ?

५. इन्द्रप्रस्थस्य बहिर्भागे कौ परिवारौ मिलितौ ?

श्लोक: - 1

A prayer to be recited before eating a meal.

अन्नपूर्णे सदापूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां देहि च पार्वति ॥

Oh! Parvathi, you are always complete and the dear consort of Shankara ! give me 'bhiksha' for attaining wisdom and detachment to wordly pleasures.

श्लोक: - 2

To be recited in the evening after lighting the lamp.

दीपमूले स्थितो ब्रह्मा दीपमध्ये जनार्दनः ।
दीपाग्रे शङ्करः प्रोक्तः सन्ध्याज्योतिर्नमोऽस्तु ते ।।

At the bottom of the lamp resides Brahma, in the middle there is Vishnu and at its end is Maheshwara. Therefore, O' flame of the evening ! salutation to you.

व्याकरणम्

उचितं शतृ-प्रत्ययान्तं रूपं रिक्तस्थाने लिखत ।

शिशुः ___रुदतीम्___ पितामहीम् आहूतवान् | (रोदिति)

श्लोकं ___पठन्तम्___ छात्रम् अध्यापकः श्लाघितवान् | (पठति)

गीतं ___स्मरन्त्या___ तया सम्यक् गीतम् | (स्मरति)

फलानि ___खादतः___ वानरान् दृष्ट्वा बालिकाः हसितवत्यः | (खादति)

वेगेन ___प्रवहन्त्योः___ नद्योः मीनाः सन्ति | (प्रवहति)

श्रीधरः सम्यक् ___नृत्यते___ नर्तकाय पारितोषिकं दत्तवान् | (नृत्यति)

सन्धिः

अधः + दत्तम्	अधो दत्तम्	विसर्गस्य उकारः
अन्तः + गतम्	अन्तर्गतम्	विसर्गस्य रेफः
उत् + डयते	उड्डयते	ष्टुत्वसन्धिः
लसत् + मकुटम्	लसन्मकुटम्	अनुनासिकसन्धिः

मृत्युम् + जयः	मृत्युञ्जयः	परसवर्णसन्धिः
सत् + चित्	सच्चित्	श्चुत्वम्
चित् + आनन्दः	चिदानन्दः	जश्त्वसन्धिः
कुर्वन् + अस्मि	कुर्वन्नस्मि	ङ्मुडागमसन्धिः